

dr Maria Jankowska

Akademia Pedagogiki Specjalnej

Warszawa

WYCHOWANIE DO TWÓRCZOŚCI

Bóg stworzył człowieka na swój obraz i podobieństwo z zadaniem, aby czynił sobie ziemię poddaną i panował nad wszelkim stworzeniem. Człowiek, ażeby mógł wypełnić swoje posłannictwo, został wyposażony przez Stwórcę we wszystkie zdolności potrzebne mu do jego realizacji. Zatem człowiek jako istota myśląca i wolna, podobnie jak Jego Stwórca, jest w stanie tworzyć nowe, społecznie wartościowe wytwory i dzięki temu sam staje się twórcą. Jednakże sam proces tworzenia nie jest dla ludzi zadaniem łatwym, ponieważ wymaga działania ukierunkowanego na trzy sfery: Boga, samego siebie i środowisko, czyli ziemię. Dopiero w efekcie takiego wielowymiarowego funkcjonowania powstaje twórcze i wartościowe dzieło. Choć ważny jest efekt działania ludzkiego, to należy przede wszystkim podkreślić znaczenie podmiotu tworzącego. Człowiek jest osobą „ekspansywną i twórczą, wolną i odpowiedzialną, która kieruje się złożoną motywacją i której działanie jest w znacznej mierze uwarunkowane przez względnie stałe składniki osobowości – umysł oraz wolę”¹. Tak więc jednostka jako podmiot świadomie działający w interakcji z Bogiem, z samym sobą jest w stanie realizować to, co przez fakt stworzenia zapoczątkował Stwórca świata.

Nie wszyscy ludzie w jednakowym stopniu zostali wyposażeni w „talenty” umożliwiające twórczość, a także bardzo często ludzie posiadający zdolności nie potrafią wykorzystać tkwiących w nich możliwości. Uzdolnienia twórcze u człowieka ujawniają się już w okresie niemowlęcym w postaci odruchu orientacyjno-badawczego, a we wczesnym dzieciństwie są wyraźnie widoczne w rysunkach, konstrukcjach i pomysłach słownych dzieci. Natomiast w późniejszym okresie rozwojowym na skutek niewłaściwego oddziaływania otoczenia, np. rodziców lub nauczycieli, dzieci jakby „cofają” się w swojej twórczości, a przynajmniej nie rozwijają jej w stopniu odpowiadającym ich możliwościom. Psychologowie uważają, że człowiek z natury posiada zdolności twórcze, które może rozwijać poprzez odpowiednią współpracę ze środowiskiem. Szuka się dziś odpowiedzi na pytania, jak wychowywać i kształtować młodego człowieka, by nie tylko nie zaprzepaścić jego

¹ J. Koziński, *Koncepcja transgresyjna człowieka*, Warszawa 1987, s. 6.

wrodzonych zdolności i umiejętności, ale także rozwinąć nowe. Chodzi o to, by tak pokierować jego wychowaniem, żeby potrafił w swoim życiu w taki sposób realizować siebie, aby najpierw poznał swoje możliwości i umiejętności, potem je świadomie wykorzystał, a także w oparciu o pozyskaną wiedzę i doświadczenie je rozwijał. Dziś już powszechnie wiadomo, że tylko odpowiednio ukształtowana jednostka jest w stanie, poprzez udział w różnorodnych formach działalności swojego życia, pozostawić po sobie dzieło zapoczątkowane przez Boga podczas stworzenia świata, a przez to zrealizować dane jej zadanie panowania nad światem. Chcąc odpowiedzieć na niezwykle złożony problem, jak wychowywać człowieka do twórczości, należy najpierw odpowiedzieć, czym jest twórczość i jakie są jej uwarunkowania.

1. Definicje i koncepcje twórczości

Psychologowie chcąc zbadać proces twórczy i czynniki na niego wpływające, zastanawiali się nad tym, czy twórczość ujawnia się wyłącznie wtedy, gdy powstaje wytwór czy dzieło społecznie użyteczne, czy też twórczością jest już sam proces psychiczny w wyniku, którego powstaje myśl, projekt lub plan działania, czy też twórczością jest już sama realizacja swoich możliwości i umiejętności. Badacze zajmujący się problematyką twórczości nie znaleźli dotąd jednolitej koncepcji, czym ona jest i w jakich wytworach się przejawia. Uważam, że warto przytoczyć najważniejsze i najbardziej charakterystyczne stanowiska, by przedstawić złożoność i wielopłaszczyznowość samego zjawiska twórczości.

Z. Pietrasiński definiuje twórczość jako „aktywność przynoszącą wytwory dotąd nieznanne, a zarazem społecznie użyteczne”². Natomiast E. P. Torrance traktuje twórczość jako „uwrażliwienie się na problemy, niedostatki, luki w wiedzy, brakujące elementy, dysharmonie i tym podobne; identyfikowanie trudności; poszukiwanie rozwiązań, próby zgadywania lub formułowania hipotez dotyczących zauważonych niedostatków; wielokrotne testowanie sformułowanych hipotez i na zakończenie ogłaszanie rezultatów”³. Rickards określa twórczość jako „osobisty, częściowo nieświadomy proces odkrywania, który prowadzi do nowych i ważnych sposobów rozumienia czegoś”⁴. Maslow natomiast wyróżnia talent twórczości i twórczość osoby samoaktualizującej się będącą cechą wspólną ludzkiej naturze⁵.

² Z. Pietrasiński, *Myślenie twórcze*, Warszawa 1969.

³ T. Proctor, *Twórcze rozwiązywanie problemów*, Gdańsk 2002, s. 18.

⁴ Tamże, s.19.

⁵ A.H. Maslow, *Twórczość u osób samoaktualizujących się*, w: *Porządek i przygoda. Lekcje twórczości. Antologia tekstów do psychopedagogiki twórczości*, K. Szmidt, (oprac.), Warszawa 1997.

Interesującą koncepcję twórczości podał J. Koziński. Wyróżnił on w życiu człowieka dwa rodzaje zadań; ochronne i transgresyjne. Te pierwsze stanowią działania adaptacyjne, oparte o nawyki i służące zachowaniu zastanego status quo. Ich przeciwieństwem są działania transgresyjne, będące świadomym wykraczaniem poza zastane granice, leżące u podstaw wszelkich zmian⁶.

Natomiast E. Nęcka rozróżnia twórczość prze duże „t” – elitarną i małe „t” – egalitarną. Ponadto uwzględnia cztery poziomy twórczości na podstawie dwóch kryteriów: złożoności zjawisk psychicznych i doniosłości społecznej oceny wytworu. Pierwszy poziom twórczości – najniższy – to twórczość płynna, będąca uosobieniem potencji człowieka i stanowiąca niezbędne podłoże dla pozostałych etapów twórczości. Twórczość ta jest możliwa dzięki elementarnym procesom poznawczym (ciekawość poznawcza), emocjonalno-motywacyjnych (aktywność skierowana na zaspokojenie różnych potrzeb, np. potrzeby nowości) i osobowościowych (określonych cech ułatwiających proces twórczy, np. otwartość). Drugi poziom – to twórczość skryzalizowana, wiążąca się z wykorzystaniem zadatków człowieka w procesie dążenia do celu czy rozwiązywania problemów. Na tym etapie konieczna jest już konkretna wiedza, umiejętności i doświadczenie. Ten rodzaj twórczości jest wynikiem naturalnego rozwoju twórczości płynnej i może ewaluować dalej, przechodząc w trzeci poziom – twórczość dojrzałą. Tutaj zwraca się uwagę na ważność dobieranych problemów i celów, a także dokonuje się społecznej oceny dzieła twórczego. Wyżej w hierarchii znajduje się twórczość wybitna, zmieniająca od fundamentów dotychczasowy dorobek ludzkości⁷.

Podział E. Nęcki zbliżony jest do klasyfikacji I. Taylora, wyróżniającego pięć stopni twórczości rozumianej jako hierarchiczny proces przechodzenia od najniższego stopnia do najwyższego⁸. Najwcześniej pojawia się twórczość ekspresyjna ujawniająca się już w dzieciństwie w postaci różnych wytworów (np. rysunki, fantastyczne opowiadania). Później kształtuje się twórczość produkcyjna, która jest ukierunkowana na wytwarzanie rzeczy oryginalnych i ujawniająca się w profesjonalnych wytworach artystycznych lub naukowych. Następną jest twórczość inwencyjna ujawniająca się w swobodnym i pomysłowym posługiwaniu się różnymi dostępnymi metodami, technikami czy materiałami. Wyrazem twórczości innowacyjnej jest doskonalenie i modyfikacja poprzedniego poziomu. Najwyższą w hierarchii jest twórczość nowatorska, dająca początek nowym, nie występującym wcześniej rzeczom i zjawiskom.

⁶ J. Koziński, *Transgresja i kultura*, Warszawa 2002.

⁷ E. Nęcka, *Psychologia twórczości*, Gdańsk 2001.

⁸ J. Sołowiej, *Psychologia twórczości*, Gdańsk 1997.

Interesującym i stosunkowo nowym spojrzeniem na twórczość jest traktowanie jej jako przezwyciężanie barier, czyli czynników hamujących bądź uniemożliwiających proces twórczy. W. Dobrołowicz wyróżnia trzy grupy barier: przedmiotowe, podmiotowe (osobiste) i psychospołeczne⁹. Do pierwszej kategorii zalicza przeszkody fizyczne, finansowe, materialne i techniczne. Bariery psychospołeczne dotyczą przeszkód tkwiących w strukturach społecznych, rządzących się prawami socjologicznymi, choć mieszczą się w psychice człowieka. Ujawniają się one głównie w błędnych przekonaniach, stereotypach i uprzedzeniach. Jednak największe znaczenie wśród czynników utrudniających proces twórczy stanowią bariery tkwiące w samej jednostce. Wyróżnia się tu cztery grupy barier: percepcyjne, umysłowe, emocjonalno-motywacyjne i przeszkody osobowościowe. Bariery percepcyjne dotyczą procesów spostrzegania, występujących przede wszystkim w schematach spostrzeżeniowych, polegających na dostrzeganiu nie rzeczywistych lecz oczekiwanych przedmiotów, zjawisk i rzeczy. Często spotykanym inhibitorem jest tkwiąca w podmiocie obronność percepcyjna, charakteryzująca się nadmierną selektywnością bodźców, którą podmiot dokonuje zgodnie z przewidywanymi rezultatami. Bariery umysłowe odnoszą się do myślenia i wyobraźni i ujawniają się w sztywności, inercji (bezlądności) i tendencyjności w myśleniu. Bariery emocjonalno-motywacyjne należą do głównych przeszkód postawy twórczej człowieka. Dotyczą one braku wiary w powodzenie przedsięwzięcia, lęku przed nieznanym, niepowodzeniem i ośmieszeniem się. Natomiast przeszkody osobowościowe wynikają z nieadekwatnego obrazu samego siebie i otaczającej rzeczywistości, braku wiary w swoje możliwości, postawy pesymistycznej, słabej woli, nieumiejętności zorganizowania i rozplanowania codziennych zajęć, braku odwagi, nadmiernego konformizmu oraz lenistwa¹⁰.

Dokonując systematyzacji przedstawionych definicji i koncepcji twórczości można wyodrębnić cztery grupy zagadnień, które należy osobno rozpatrywać w aspekcie kształtowania postawy twórczej. Pierwszy - ujmuje twórczość w kategoriach wytworu, drugi - zwraca uwagę na aspekt podmiotowy, trzeci - koncentruje się na psychicznym procesie, a czwarty - uwzględnia otoczenie podmiotu, które może pełnić rolę stymulatorów, jak i inhibitorów twórczości. Każde z tych zagadnień ujmuje jakiś ważny aspekt twórczości, ale dopiero synteza ich wszystkich jest w stanie przybliżyć to ciągle niezbadane wielowymiarowe zagadnienie.

⁹ W. Dobrołowicz, *Psychika i bariery*, Warszawa 1993.

¹⁰ W. Dobrołowicz, *Antykreatywność – bariery psychiczne i psychospołeczne*, w: *Twórczość – wyzwanie XXI wieku*, E. Dombrowska, A. Niedźwiecka (oprac.), Kraków 2003.

Obecnie twórczości nie kojarzy się już wyłącznie z dziełami sztuki, np. rzeźbą, malarstwem, haftem artystycznym, czy też z dziełami literatury, albo z wynalazkami z dziedziny nauki i techniki. Powszechnie wiadomo że, twórczość nie jest wynikiem działalności nielicznej grupy osób o wybitnych zdolnościach i predyspozycjach odbiegających od tych, jakie posiadają przeciętni ludzie. Twórczość ujmuje się wieloaspektowo, całościowo, jako efekt współdziałania systemu poznawczego, osobowościowego i aksjologicznego jednostki twórczej w powiązaniu z wspomagającym ją środowiskiem¹¹.

2. Uwarunkowania twórczości

Koncepcja twórczości jako stylu twórczego zachowania stała się odwzorowaniem wielowymiarowego systemu procesów, za pośrednictwem których, człowiek rozwiązuje problemy twórcze i tworzy nowe dzieła. Nie można też już zaliczać twórczości do wąskich dziedzin działalności ludzkiej, ponieważ niemal w każdej dziedzinie życia człowiek potrafi zaznaczyć swoją inwencję, oryginalność i pomysłowość. Liczne badania wykazały, że osiągnięcia twórcze nie zależą od wybitnych zdolności umysłowych, lecz raczej od chęci przełamania nawyków, stereotypów i konwencji w codziennym życiu oraz od umiejętności spojrzenia na problemy z różnych aspektów. Obok systemów poznawczych w kształtowaniu twórczego stylu życia wpływ mają określone cechy osobowości oraz posiadanie systemu wartości.

Twórczość jest uwarunkowana czynnikami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Czynniki wewnętrzne zlokalizowane są w osobie samego twórcy, a czynniki zewnętrzne dotyczą otoczenia twórcy. Nie ulega wątpliwości, że środowisko, w którym żyje człowiek może wpłynąć pozytywnie na jego postawę twórczą. Psychologowie zajmujący się twórczością uważają, że człowiekowi potrzebny jest tzw. klimat sprzyjający twórczości, czyli odpowiednia atmosfera społeczna i możliwości rozwoju intelektualnego, natomiast warunki materialne pełnią tutaj rolę drugorzędą¹². Sprzyjający klimat zapewnia u dziecka ukształtowanie się odpowiednich cech osobowości, koniecznych dla zaistnienia działania twórczego. C. Rogers uważa, że wśród czynników zewnętrznych sprzyjających twórczości najważniejszymi są poczucie psychicznej wolności i bezpieczeństwa. Wolność oznacza tu swobodę pełnej ekspresji, natomiast bezpieczeństwo zapewnia bezwarunkowa akceptacja i

¹¹ A. Strzałecki, *Twórczość a style rozwiązywania problemów praktycznych. Ujęcie prakseologiczne*, Wrocław 1989.

¹² W. Dobrołowicz, *Psychologia ...*, dz. cyt.

empatyczne zrozumienie środowiska¹³. Badacze zwrócili uwagę na konkretne oddziaływania środowiska, które warunkują działania twórcze jednostki. J. Sołowiej wyodrębniła następujące środowiskowe stimulatory twórczości:

- otwartość na problematykę kulturalną, mającą wyraz w różnorodnych dyskusjach, próbach weryfikacji hipotez itp.;
- zajmowanie wysokiej pozycji w systemie społecznych wartości przez zjawisko samorealizacji i osobistego rozwoju;
- wolny dostęp do wszelkiego rodzaju informacji czy wytworów;
- różnorodność bodźców kulturalnych, charakterystyczna dla środowisk zróżnicowanych kulturowo lub etnicznie;
- tolerancja dla różnych stylów zachowania i poglądów;
- współdziałanie osób wybitnych;
- społeczne uznanie dla twórcy i twórczości¹⁴.

Badacze uwarunkowań twórczości uważają, że bardzo ważne znaczenie w kształtowaniu twórczości u człowieka ma okres dzieciństwa i tu podkreślają rolę przede wszystkim rodziców, którzy sami powinni być ludźmi twórczymi. J. Sołowiej opisując atmosferę domu rodzinnego, z którego wyłonił się twórca, zwraca uwagę na takie czynniki, jak: zamiłowanie rodziców do wiedzy, chęć zdobywania nowych umiejętności i wiadomości oraz szerokie horyzonty myślowe, wczesna stymulacja rozwoju poznawczego dziecka, jasno sprecyzowany i egzekwowany system wartości, wczesne pozwalanie na przejawy samodzielności u dziecka, zaufanie do dziecka i umożliwienie mu odpowiedniej dla wieku swobody działania¹⁵.

Psychologowie zastanawiali się także nad cechami umysłowymi człowieka warunkującymi jego twórcze osiągnięcia. Najwięcej prac poświęcono roli inteligencji ogólnej w aktywności twórczej¹⁶. Z badań tych wynika, że istnieje dodatnia korelacja między poziomem inteligencji ogólnej, a twórczością, ale nie jest ona zbyt wysoka. Wysoki iloraz inteligencji nie jest więc tym czynnikiem, który decyduje o cechach intelektu człowieka twórczego. Można mieć wysoką inteligencję, a jednocześnie uzyskiwać słabe wyniki w rozwiązywaniu problemów twórczych, lub też legitymować się przeciętnym ilorazem inteligencji i posiadać niezwykle osiągnięcia w dziedzinie rozwiązywania twórczych problemów.

¹³ C. R. Rogers, O stawaniu się osobą, Poznań 2002.

¹⁴ J. Sołowiej, Psychologia..., dz. cyt., s.67.

¹⁵ Tamże, s.25.

¹⁶ G. Mietzel, Wprowadzenie do psychologii, Gdańsk 1992, s. 204-221.

Okazało się na podstawie badań Guilforda, że duże znaczenie dla myślenia twórczego mają pewne cechy umysłu zwane zdolnościami twórczymi¹⁷. Jedną z najważniejszych zdolności jest tzw. wrażliwość na problemy, czyli zdolność dostrzegania nowych problemów. Człowiek twórczy potrafi analizować sytuacje, dostrzegać w nich luki, stawiać pytania. Ma to związek z oryginalnością myślenia. Dzięki niej człowiek wytwarza pomysły, które mogą być zaskakujące i odmienne od dotychczas znanych prób rozwiązań. Oryginalność myślenia ułatwia przewyciężenie wyuczonych schematów i nawyków, stanowiących przeszkodę w twórczości. Najważniejszą rolę w myśleniu człowieka twórczego odgrywa giętkość myślenia. Umożliwia ona szybką zmianę kierunku poszukiwań, przełamywanie błędnych nastawień i przystosowywanie metod rozwiązywania problemów do zmieniającej się sytuacji.

Cechy intelektu, czyli zdolności twórcze, takie jak umiejętność dostrzegania problemów, giętkość i oryginalność myślenia odgrywają ważną rolę w aktywności twórczej, ale nie są wystarczające dla procesu twórczego, który wymaga silnej motywacji, niezwyklej wytrwałości i dyscypliny wewnętrznej. Stąd odpowiednie zdolności umysłu muszą współgrać z pewnymi cechami osobowości, które gwarantują sukces dostrzegania i rozwijania problemów twórczych.

Psychologowie zajmujący się twórczością wykonali szereg badań empirycznych, aby odpowiedzieć na pytanie: czy twórcy posiadają jakiś określony i typowy dla nich specyficzny zestaw cech osobowości. Okazało się, że mimo istniejących różnic indywidualnych między twórcami, można wyróżnić następujące cechy osobowości występujące u większości jednostek twórczych¹⁸:

1. otwartość umysłu, czyli tolerancja na informacje niepewne, sprzeczne, dziwne, która nie polega na bezkrytycznej ich akceptacji lecz na uważnym ich rozpatrywaniu;
2. silna motywacja wewnętrzna charakteryzująca się wytrwałością i uporem w rozwiązywaniu problemów. Głównym motywem pracy twórców jest ciekawość poznawcza i zadowolenie związane z rozwiązywaniem problemów. Natomiast mniejsze znaczenie ma gratyfikacja materialna;
3. niezależność w myśleniu i działaniu. Ludzie twórczy są nonkonformistami, postępują zgodnie z własnymi przekonaniem. Trudniej ulegają naciskowi grupy, w której żyją. Odrzucają konwencje i sztywne schematy postępowania;
4. pozytywny stosunek do siebie oraz poczucie własnej wartości i godności;

¹⁷ J. Koziński, Czynność myślenia, w: Psychologia, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s.407-409.

¹⁸ Tamże, s. 409-410; por. także: E. Nęcka, Twórczość, w: Psychologia. Podręcznik akademicki, J. Strelau (red.), T.2, Warszawa 2000, s. 803-804.

5. preferencja umiarkowanego ryzyka;
6. umiarkowany krytycyzm, czyli umiejętność dokonania krytycznej oceny stanu wiedzy naukowej, duża ostrożność w przyjmowaniu nowych hipotez i teorii, nie uleganie presji mody i reklamy. Jednak znane są przypadki osób twórczych, krytycznych wobec własnej wiedzy naukowej, a bezkrytycznych, naiwnych i łatwowiernych w innych praktycznych sferach działalności człowieka;
7. poczucie przeznaczenia, sensu i wartości dotyczącej swojej pracy, stąd często biorą odpowiedzialność za losy kraju, społeczeństwa itp.;
8. szerokie zainteresowania innymi dziedzinami wiedzy, niż ich zawodowe, np. wybitni fizycy interesują się sztuką lub filozofią.

Podany zestaw cech osobowości wybitnych twórców jest z pewnością niepełny i nieprecyzyjny, a także nie jest on charakterystyczny wyłącznie dla twórców. Badając osobowość twórców, zdaniem E. Nęcki, należy nie tylko poszukiwać powierzchownych zależności korelacyjnych pomiędzy cechami osobowości lecz raczej dokonać analizy sposobu funkcjonowania osobowości człowieka zaangażowanego w aktywność twórczą¹⁹. Takie badania pod koniec lat 90. przeprowadzili A. i R. Davidsonowie. Badali oni osoby zadowolone z życia, które w opinii własnej i swego otoczenia wzniosły się w życiu ponad przeciętność i prowadziły twórczy styl życia. Badacze podali zestaw cech osobowości charakteryzujących te osoby. Byli to ludzie pełni życia i radości, towarzyscy i przyjaźni, posiadający wiarę we własne siły i możliwości, z uporem dążący do celu w oparciu o przyjętą przez siebie hierarchię wartości, potrafiący znaleźć się w każdej sytuacji życiowej. Osoby te posiadały umiejętność znalezienia swojego miejsca w życiu, były wewnętrznie zadowolone, pomimo trudnych warunków życiowych, miały poczucie sensowności swojego działania oraz były odporne zarówno na sukces jak i niepowodzenie²⁰.

Dziś już nikt nie kwestionuje, że twórczość wymaga posiadania nie tylko określonych cech umysłowych, ale także cech osobowości. Nikt też bez pracy nad sobą nie stanie się jednostką twórczą. Natomiast odpowiednie wychowanie dziecka może przyczynić się do tego, by w przyszłości jako dorosły człowiek mógł dokonywać twórczych dzieł.

¹⁹ Tamże, s. 805.

²⁰ A. Davidson, R. Davidson, Tajemnica sukcesu. Jak wychować wspaniałe dziecko, Warszawa 2000.

3. Zadania rodziców w kształtowaniu postawy twórczej dzieci

Jak wychować dziecko, aby posiadało jak najwięcej wyróżnionych cech oraz było zadowolone z siebie i życia, a równocześnie dokonało odkryć społecznie pożytecznych? Jak pomóc dziecku odnaleźć w sobie zdolności i przekonać go, że samorealizacja i twórczość są tymi wartościami, które powinny stać się naczelną zasadą jego postępowania, ponieważ przez to rozwijają siebie, tworzą dzieła społecznie wartościowe i tym samym wypełniają zamysł Boży dany człowiekowi poprzez fakt stworzenia świata?

Alan i Robert Davidsonowie podali sześć zasadniczych elementów prawidłowego wychowania dziecka przez rodziców, których przestrzeganie daje dzieciom szansę bycia twórczym człowiekiem. Są to:

1. właściwe porozumienie z dzieckiem,
2. wspomaganie jego rozwoju intelektualnego,
3. stosowanie odpowiedniej dyscypliny,
4. wpajanie poczucia własnej godności,
5. pomoc dziecku w budowaniu hierarchii wartości,
6. utrzymywanie przez dziecko więzi społecznych²¹.

Warto dokładniej przedstawić te zasady, by wiedzieć, jakie działania należy przedsięwziąć, by wychować twórcze dziecko.

Warunkiem właściwego porozumiewania się między ludźmi jest umiejętne słuchanie drugiej osoby i mówienie w taki sposób, by ona zrozumiała sens przekazu. Umiejętności te są niezbędne w różnorodnych dziedzinach ludzkiego życia, ale jest to szczególnie ważne w kontaktach między dziećmi i ich rodzicami w każdym wieku. Rodzice chcąc nauczyć dziecko komunikowania się powinni słuchać, co ono mówi, dużo z nim rozmawiać i starać się go rozumieć. Dzieci uczą się wszelkich zachowań przede wszystkim od swoich rodziców, w tym także komunikowania się. Stąd rodzice chcąc nauczyć swoje dzieci właściwego sposobu porozumiewania się, sami muszą takie umiejętności posiadać. Bardzo ważne jest, by rodzice pozwolili dziecku na niekrępującą go formę wypowiedzi i niezależnie od wieku traktowali je i jego wypowiedź z należytą uwagą. Rodzice przede wszystkim powinni wystrzegać się stosowania barier komunikacyjnych, które utrudniają właściwe porozumiewanie się i często są przyczyną wielu niewłaściwych zachowań, a nawet zaburzeń. Do najczęstszych barier komunikacyjnych stosowanych przez rodziców należą: krytykanctwo, oskarżanie, przesadne

²¹ Tamże, s. 11.

pouczanie, tendencja do nadmiernego pomagania, która w konsekwencji nie sprzyja ukształtowaniu się samodzielności u dzieci.

Rodzice starając się wychować dziecko do twórczości w procesie porozumiewania się mogą zwrócić uwagę na następujące zasady postępowania:

- gotowość do rozmowy z dzieckiem w każdej sytuacji,
- mówić do dziecka od samego początku, jeszcze przed jego urodzeniem,
- mieć czas na rozmowę z dzieckiem,
- wykazywać cierpliwość w odpowiadaniu na pytania dziecka,
- dzielić się z dziećmi swoimi emocjami, odczuciami i spostrzeżeniami (wówczas dziecko nauczy się mówić o emocjach, własnych odczuciach, spostrzeżeniach i przemyśleniach),
- nie bać się prowadzenia rozmów na trudne tematy.

Zachęcanie do rozwoju intelektualnego dzieci stanowi jedno z najważniejszych zadań procesu wychowawczego prowadzącego do twórczości. Rodzice poprzez obserwację dziecka i odpowiednie oddziaływanie mogą rozpoznać jego uzdolnienia, pokierować nimi oraz pomóc dziecku je odkryć.

Rodzice chcąc stworzyć swoim dzieciom atmosferę sprzyjającą twórczemu myśleniu i działaniu, mogą podjąć szereg następujących przedsięwzięć umożliwiających i wspomagających ich rozwój psychiczno-intelektualny²²:

1. Zapewnienie dziecku stabilnego i stymulującego otoczenia, w którym będzie miało zaspokojone swoje potrzeby fizyczne, psychiczne, społeczne i duchowe.
2. Pomaganie dzieciom odkrywać własne, indywidualne zdolności intelektualne, często wymagające wykraczania poza ramy szkolnych programów nauczania.
3. Obserwowanie osobowości swego dziecka, jego typu inteligencji, zdolności i zainteresowań oraz pomaganie w ich dostrzeganiu i rozwijaniu (błędem jest tłumienie, zaniedbywanie i ograniczanie).
4. Pozwalanie i zachęcanie dzieci do wymyślania nowych, swobodnych, niezwykłych i niekiedy całkiem szalonych pomysłów i idei.
5. Pozostawienie dziecku rozumnej swobody i nie kontrolowanie ich na każdym kroku.

²² M. Jankowska, Jak w rodzinie kształtować u dzieci kreatywność i twórczy styl życia?, w: Twórczość – wyzwanie XXI wieku, E. Dombrowska, A. Niedźwiecka (oprac.), Kraków 2003, s. 72-74.

6. Pozostawienie dziecku możliwości ujawniania inwencji twórczych nie wymagając od niego, aby bezwzględnie wierzyło w to, co już zostało udowodnione, ale pozwalanie mu na własne poszukiwanie, sprawdzanie i weryfikowanie.
7. Pozwalanie dziecku na spontaniczność.
8. Podejmowanie działań stymulujących i nie ograniczających oryginalności, niezwykłości oraz indywidualności dziecka.
9. Nie korygowanie wytworów działania dziecka: np. jeśli dziecko uznało, że na pewno skończyło rysunek, to należy to uszanować, nie poprawiać, a w żadnym przypadku nie korygować.
10. Pozwalanie dzieciom na samodzielne rozwiązywanie problemów.
11. Rodzice są świadomi tego, że to oni przede wszystkim są odpowiedzialni za rozwój twórczego myślenia dziecka, a nie nauczyciele i szkoła, Stąd powinni jeszcze przed pójściem dziecka do szkoły wyrobić w nich nawyki twórczego życia, bo jeśli nie będą posiadać odpowiednich podstaw, to mogą nawet stracić swe zdolności lub też w ogóle ich nie rozwinąć.
12. Rodzice stawiają dziecku wymagania.
13. Rodzice zdają sobie sprawę, że mogą poprawić sprawność intelektualną swego dziecka, jeśli dostarczą mu odpowiednich bodźców, które zmuszą jego mózg do pracy. Jednak stymulacja ta musi być odpowiednia do wieku i możliwości dziecka. Brak stymulacji utrudnia rozwój dziecka, ale jej nadmiar może być jeszcze bardziej niekorzystny dla jego rozwoju.
14. Rodzice przygotowują dzieci do zdobywania wiedzy, więc powinni pokazać im, że w tych czynnościach są zawsze „o krok” za nimi, żeby im mogli udzielić pomocy, gdy będą takiej potrzebować.
15. Rodzice stymulując rozwój dziecka dostarczają im odpowiednich bodźców rozwijających i poszerzających ich wiedzę poprzez ukazywanie im odpowiednich do wieku książek, gazet i czasopism o różnorodnej treści. Zatem rodzice powinni pamiętać aby:
 - wytworzyć w dziecku nawyk korzystania z biblioteki,
 - kupować im książki,
 - pozwolić dziecku kupić sobie książkę,
 - umożliwić zaprenumerowanie czasopisma,
 - czytać dzieciom i działać tak, by one polubiły czytanie,
 - pozwolić dziecku na zorganizowanie sobie własnej biblioteki.

16. Rodzice zabierają dzieci na wycieczki, wystawy, ciekawe prelekcje, odczyty.
17. Rodzice dużo rozmawiają z dzieckiem, zadają pytania zwłaszcza o charakterze otwartym, które stymulują jego myślenie.
18. Rodzice motywują dziecko do osiągania sukcesów w różnych dziedzinach, ale uczą właściwej postawy do porażek.
19. Rodzice w wychowaniu unikają postawy nadopiekuńczej, uczą samodzielności w pokonywaniu trudności, będąc jednocześnie w pogotowiu, by udzielić im mądrej wskazówki lub pomocy w razie potrzeby.
20. Rodzice starają się poznać nauczycieli swego dziecka oraz orientować się, jaki mają sposób nauczania i czego wymagają od dzieci.
21. Rodzice utrzymują kontakt z nauczycielami i dyrekcją szkoły, rozmawiają z nimi o swych obawach, co do działalności szkoły, spostrzeżeniach i proponują rozwiązania.
22. Rodzice pomagają dziecku w organizowaniu planu dnia, tak, by nie marnowały czasu, ale równocześnie, by zajęcia były różnorodne i stosowne do wieku.
23. Rodzice zachęcają dziecko do brania udziału w różnych rodzajach działalności, pozwalają mu na realizację szerokiej gamy zainteresowań, nie ograniczają, nie zabraniają, lecz motywują do zakończenia podjętego działania.

Coraz częściej i śmieiej psychologowie i pedagodzy podkreślają pozytywny wpływ wprowadzenia właściwej dyscypliny w wychowaniu dziecka dla ukształtowania się u niego określonych nawyków i sposobów zachowań²³. Rodzice dbający o właściwe wychowanie swego dziecka, łączą dyscyplinę z mądrą miłością, zapewniającą mu potrzebę bezpieczeństwa i dającą poczucie własnej wartości oraz wiarę w sensowność własnego istnienia. Zapewnienie dziecku tych ważnych potrzeb stwarza możliwość jego wszechstronnego rozwoju i warunkuje ukształtowanie się postawy twórczej do życia. Jednak jest to możliwe tylko w sytuacji, gdy rodzice sami potrafią się dyscyplinować. Przekazując dziecku wzorce dyscyplinowania dają mu jeden z najważniejszych darów właściwego funkcjonowania. Kto ich nie otrzymał w „posagu” od swoich rodziców, może co prawda uzyskać je z innych źródeł, jednakże za cenę ogromnych wysiłków, wieloletnich i nie zawsze skutecznych, może niestety często zaprzepaścić nawet na zawsze inwencję twórczą swych dzieci.

Dyscyplina spełnia pozytywną rolę i warunkuje prawidłowy rozwój psychiczny dziecka tylko w ściśle określonych warunkach. Reguły dyscypliny muszą być sprawiedliwe,

²³ W. D. Wall, *Twórcze wychowanie w okresie dzieciństwa*, Warszawa 1986.

skuteczne, zrozumiałe i zaakceptowane przez tych, do których się odnoszą. Należy zatem uwzględniać indywidualność każdego dziecka, jego wiek, poziom intelektualny, wrażliwość emocjonalną. Najważniejszą zasadą dyscyplinowania jest konsekwencja jej stosowania, ponieważ dzięki niej rodzice zapewnią sobie właściwy szacunek i autorytet, którego dzieci bardzo potrzebują. Jednak nie może to być styl wychowania apodyktyczny i dominujący, lecz oparty na autorytecie i pełen szacunku do dziecka, w którym rodzice wspólnie z nim ustalają reguły funkcjonowania. Umożliwia to dziecku nauczenie się współdziałania z rodzicami i pozostałymi członkami rodziny, uczy go samodzielności, odpowiedzialności, umiejętności podejmowania decyzji i ponoszenia za nie konsekwencji. Z dyscypliną jest także związana odpowiedzialność za podjęte działania i obowiązki, zdolność wybierania między przyjemnością a koniecznością, umiejętność dokonywania gratyfikacji, oraz konsekwentne dążenie do celu. Wpojenie dziecku tych wszystkich zasad i sposobów funkcjonowania jest żmudną, mozolną i trudną czynnością wychowawczą. Pozwala jednak na dokonanie ważnego procesu przekształcenia się dyscypliny w samodyscyplinę, która z kolei jest niezbędna w twórczym stylu życia, w poszukiwaniach rozwiązań trudnych problemów teoretycznych i praktycznych.

Nauka szacunku do samego siebie jest kolejnym czynnikiem nieodzownym w wykonywaniu twórczych zadań. Wiąże się ona z tworzeniem właściwej samooceny. Rodzice, przebywając z dzieckiem od chwili jego urodzenia, mają decydujący wpływ na ukształtowanie się określonego obrazu samego siebie. Psychologowie w swoich badaniach udowodnili wpływ rodziców na to, jaki obraz samego siebie posiadają ich dzieci. Stosunek rodziców do dzieci, ich postawa, opinie wyrażane pod ich adresem, wyrażanie krytyki i dezaprobaty – wszystko to wpływa na samoocenę dziecka. Tylko dzieci, które czują się kochane i w pełni akceptowane przez rodziców budują adekwatny obraz samego siebie. Jednak pozytywna samoocena nie wystarcza do tego, by dziecko nabrało przekonania, że jest na tyle wartościowym i zdolnym człowiekiem, że może być twórcze i kreatywne. Rodzice powinni także podjąć odpowiednie działania wychowawcze, by dzieci poczuły się kompetentne, uwierzyły w słuszność własnych sądów, nauczyły się bronić własnych decyzji, wytwarzały nowe, innowacyjne pomysły oraz podejmowały próby samodzielnego i odpowiedzialnego rozwiązywania wszelkich problemów. Jednak tylko rodzice, którzy sami posiadają poczucie własnej wartości są w stanie przekazać go dzieciom, pozwalając im nabrać szacunku do samych siebie. Wówczas dziecko każdą życiową porażkę potraktuje jako jeszcze jedno doświadczenie, a nie jako dowód własnej niedoskonałości. Umiejętność ta jest

niezbędna w cierpliwym choć trudnym ukierunkowaniu się na osiągnięciu celów, stawianiu hipotez i weryfikowaniu ich²⁴.

Okazywanie przez rodziców bezwarunkowej miłości dziecku warunkuje ukształtowanie prawdziwego i stabilnego obraz samego siebie, dającego mu poczucie własnej wartości i akceptacji siebie, co w przyszłości może zaowocować kreatywnym i twórczym stylem życia.

Następnym czynnikiem wspomagającym wychowanie do twórczości jest kształtowanie u dziecka hierarchii wartości. Wartości stanowią zbiór zasad, przekonań, ideałów, standardów, które ustalają normy i kierunki działania człowieka, są czynnikami ukierunkowującymi zachowanie ludzi w sytuacjach społecznych stanowiąc kryterium wyboru celu dążeń jednostki²⁵. Dzięki wartościom człowiek dokonuje ocen moralnych, ustala, czy coś jest ważne czy nieistotne, warte zainteresowania i ponoszenia trudu czy też nie.

System wartości przekazywany jest dzieciom przede wszystkim za pośrednictwem rodziny, ale także przez przyjaciół, kolegów, instytucji społecznych, religijnych, środków masowego przekazu. Jednak najważniejsze wartości przekazuje się w rodzinie, w której rodzice nawzajem się szanują, kochają i podziwiają i tak samo traktują swoje dzieci – niezależnie od wieku dziecka czy też sytuacji rodziny. Rodzice wpajają dzieciom system zasad etycznych poprzez dawanie im własnego przykładu oraz podając instrukcje i reguły postępowania. Przekazywanie wartości polega na wyrobieniu wewnętrznej wiary w słuszność przyjmowanych kanonów. Można tego dokonać zachowując następujące podstawowe zasady przekazu wartości i norm postępowania:

- komunikowanie się – w przekazywaniu zasad moralnych mało skuteczna jest forma wykładu i monologu, najbardziej efektywna jest natomiast metoda stawiania dziecku właściwych pytań, najlepiej o charakterze otwartym, wymagających przemyśleń i dokonania ocen,
- kształtowanie intelektu – należy zadawać pytania w taki sposób, by dziecko musiało pomyśleć nad odpowiedzią,
- zachowanie dyscypliny – rodzice uczą i pomagają w dokonywaniu wyborów moralnych swoich dzieci, pozostawiając im swobodę, ale i żądając od nich ponoszenia odpowiedzialności, a także w razie potrzeby rodzice mają nawet obowiązek ingerowania w wybory dzieci,

²⁴ M. Jankowska, Kształtowanie osobowości dziecka – najważniejszym zadaniem rodziny, w: Troska o człowieka w rodzinie i szkole, J.M. Dołęga, J.W. Czartoszewski (red.), Olecko, 2001.

²⁵ K. Ostrowska K., Nie wszystko o wychowaniu, Warszawa 2000.

- postawa szacunku dla wyborów dziecka²⁶.

Relacje interpersonalne są jedną z najważniejszych sfer funkcjonowania człowieka. Dzieci uczą się zachowań społecznych obserwując rodziców, rodzeństwo, przyjaciół, rówieśników i obcych ludzi w różnych sytuacjach społecznych. Nawiązywanie kontaktów interpersonalnych jest jedną z podstawowych umiejętności ludzkich zapewniających mu zabezpieczenie wszelkich jego potrzeb niezbędnych do życia, a zwłaszcza ukierunkowanego na twórczość.

Ażeby mieć pozytywne stosunki z innymi ludźmi, trzeba się przede wszystkim nauczyć zawierania i podtrzymywania znajomości. Dziecko, które nie potrafi włączyć się do zabawy z innymi dziećmi, nie wie jak się zachować w towarzystwie, może mieć trudności w przyszłości: w szkole, w miejscu pracy, w życiu osobistym. Izolacja od innych ludzi może stanowić barierę nie do pokonania w rozwoju intelektu, możliwości dziecka, co prowadzi do zahamowania nie tylko zdolności twórczych, ale także może wpłynąć negatywnie na rozwój jego osobowości powodując nawet zahamowanie lub zaburzenie.

Stąd rodzice, chcąc pomóc dziecku w rozwoju jego twórczej postawy, powinni nauczyć dziecko nawiązywać kontakty społeczne z rówieśnikami, pozwalać mu na posiadanie grona znajomych, kolegów, przyjaciół, a także uczyć go podstawowych zasad współdziałania, rozwiązywania konfliktów, prowadzenia negocjacji.

Rodzice są przede wszystkim odpowiedzialni za kształtowanie postawy twórczej swoich dzieci. Na nich szczególnie spoczywa obowiązek zaspokojenia wszelkich potrzeb dzieci zapewniając im pełny rozwój fizyczny, psychiczny, społeczny i duchowy. Jednak w wychowaniu do twórczości nie można pominąć roli nauczycieli, którzy również powinni dbać o pełny rozwój osobowy uczniów, ze szczególnym uwzględnieniem dbania o sferę kształtowania sfery intelektualnej, niezbędnej wszakże w twórczości.

4. Zadania nauczycieli w kształtowaniu procesów poznawczych uczniów stanowiących podstawę rozwoju twórczości

W procesie zdobywania wiedzy, która jest niezbędna, aby móc rozwijać się twórczo uczestniczą różne procesy poznawcze. Wśród procesów poznawczych wyróżnia się wrażenia, spostrzeżenia, pamięć, uczenie się, wyobrażenia, uwagę i myślenie. Najprostsze czynności poznawcze polegające na odbiorze wrażeń zmysłowych dokonują się dzięki spostrzeganiu, natomiast najdoskonalszy poziom poznania stanowią procesy wyobrażenia, myślenia oraz

²⁶ A. Davidson, R. Davidson, Tajemnica sukcesu. Jak wychować wspaniałe dziecko, Warszawa 2000, s. 188-190.

pamięci i uczenia się²⁷. W procesie kształcenia procesów poznawczych dużą rolę odgrywają właśnie nauczyciele, którzy poprzez zajęcia dydaktyczne, rozmowy z dziećmi wpływają na sposób odbierania przez nich rzeczywistości.

Kierowany przez nauczycieli proces poznania u dzieci powinien się opierać na spostrzeganiu konkretnych przedmiotów i zjawisk, co odbywa się w szkole, zarówno na lekcjach, jak i na różnych zajęciach pozalekcyjnych. W tym celu nauczyciel może wykorzystać pomoce naukowe, organizować zajęcia praktyczne, przeprowadzać obserwacje i eksperymenty. Od jakości tych oddziaływań w dużej mierze zależy rozwój poznawczy dziecka.

W usprawnianiu spostrzegawczości ucznia nauczyciel zwraca uwagę na aktywizację różnych analizatorów, dzięki czemu spostrzeżenia dziecka stają się dokładniejsze, a poznanie danego przedmiotu bardziej wszechstronne. Kształceniu spostrzegawczości sprzyjają zajęcia pozalekcyjne wymagające obserwowania i analizowania różnych przedmiotów lub zjawisk. Dokonywać się to może poprzez gry i zabawy terenowe, jak i różne czynności i zadania wymagające wysokiej sprawności, a przyczyniających się do rozwijania spostrzegawczości.

Nauczyciele wpływają na kształtowanie wyobraźni dziecka. Wyobraźnia spełnia różną funkcję w poszczególnych okresach życia dziecka. W okresie przedszkolnym jest ona kształcona na materiale bajek i opowiadań przenoszących dziecko w świat tajemniczych i niezwykłych zjawisk. Bardzo ważne, by w bajkach nie było za dużo upiornych postaci, przemocy, gdyż to może wywoływać pojawienie się u dziecka stanów lękowych, bezsenność, agresji i innych zaburzeń nerwicowych, nie sprzyjających rozwojowi psychicznemu dziecka. W okresie szkolnym wyobraźnia dziecka jest kształtowana przede wszystkim podczas analizowania czytanek i opowiadań nauczyciela, które powodują powstanie odpowiednich wyobrażeń i wpływają na osąd moralny ucznia. Jego wyobraźnię kształtują i rozwijają lekcje geografii, historii i nauk biologicznych, gdzie podczas odczytywania map, schematów, modeli graficznych, uczeń musi nie tylko rozumieć znaczenie występujących w nich symboli, ale także musi potrafić przyporządkować im odpowiednie wyobrażenia. W procesie kształcenia wyobraźni ważną rolę odgrywa kontakt ze sztuką, muzyką i literaturą piękną. Czytanie dzieciom książek oraz zachęcanie ich do czytania, a także zwiedzanie wystaw, galerii obrazów i słuchanie muzyki – to niektóre tylko działania nauczyciela, które pozwolą uczniom rozwinąć zainteresowania i mogą stać się inspiracją dla twórczości.

²⁷ M. Jankowska, *Zarys psychologii*, Warszawa 2005, s.168-171.

Ważnym procesem poznawczym, który nauczyciel kształtuje w procesie nauczania i wychowania, jest uwaga. W procesie uczenia doskonalą się podstawowe cechy uwagi dowolnej, odgrywające ważną rolę w tworzeniu dzieła i w inicjowaniu różnych pożytecznych i wartościowych przedsięwzięć i zamierzeń.

W czynności uczenia się pamięć jest jednym z najważniejszych procesów poznawczych. Nauczyciel poprzez swoje oddziaływania edukacyjne pomaga dzieciom rozwijać pamięć dowolną, logiczną, a ponadto uczy zasad uczenia się i zapamiętywania. Pamięć stanowi magazyn wiedzy i doświadczeń człowieka, dlatego jest szczególnie ważna podczas rozwiązywania różnych twórczych problemów wymagających powiązania dotychczasowego stanu rzeczy z nowym, nieznanym odkryciem.

Oprócz przyswajania wiadomości, opartego na zapamiętywaniu w procesie uczenia, następuje kształcenie myślenia uczniów. Nauczyciel oprócz przekazywania wiedzy oraz kształcenia określonych umiejętności i sprawności zwraca uwagę na rozwijanie takich form myślenia, które stanowią podstawę samodzielnego rozwiązywania problemów, kierowania własnym działaniem, dokonywania innowacji i twórczego stosunku do otoczenia.

Jednym z najważniejszych celów nauczania i wychowania w szkole jest wykształcenie u dzieci i młodzieży zainteresowań związanych z przedmiotami nauczania, a także zainteresowań zawodowych, społecznych, kulturalnych, sportowych, turystycznych. Zainteresowanie nie jest tym samym co zaciekawienie. Zaciekawienie jest wzbudzone przez nowe, silne i dotychczas nieznanne jednostce podmioty, powodujące skupienie na nich uwagi mimowolnej. Stąd cechuje je mała trwałość; najczęściej zaciekawienie zanika, gdy bodźce przestają oddziaływać. Natomiast zainteresowanie jest względnie trwałą właściwością indywidualną, która zazwyczaj stanowi inspirację i początek tworzenia wartościowych dzieł. Według A. Guryckiej „zainteresowanie jest to właściwość psychiczna, która przybiera postać ukierunkowanej aktywności poznawczej w określonym nasileniu i przejawia się w wybiórczym stosunku do otaczających nas zjawisk²⁸.

Zainteresowania odgrywają także ważną rolę w życiu dziecka i człowieka dorosłego jako źródło motywacji do tworzenia, uczenia się, stanowią źródło aspiracji, radości i osiągnięć. Stąd ważne jest, aby nauczyciele potrafili rozpoznać je u swoich uczniów i nimi kierować. E. Hurlock spośród wielu sposobów rozpoznawania przez nauczyciela zainteresowań dziecka wymienia następujące: obserwacja czynności dziecka, analiza pytań i

²⁸ Z. Skorny, Psychologia wychowawcza dla nauczycieli, Warszawa 1987, s. 112.

pragnień, przysłuchiwanie się tematów rozmów, badanie czytelnictwa lub spontanicznych rysunków oraz wypowiedzi dzieci na temat ich zainteresowań²⁹.

Na kształcenie się zainteresowań dzieci i młodzieży wpływa przede wszystkim ich środowisko rodzinne, jednak nauczyciel ukierunkowuje je przede wszystkim w zależności od przedmiotu, którego uczy oraz innych dziedzin wiedzy. Nauczyciel może wpłynąć i umożliwić uczniowi znaleźć główną dziedzinę jego zainteresowań, a także w miarę możliwości pomóc mu trwać przy niej i ją rozwijać.

Twórcze wychowanie dziecka przyczynia się do ukształtowania u niego postawy twórczego stylu życia. Aby jednak postawa dziecka była rzeczywiście twórcza musi posiadać określone cechy umysłu i osobowości, które należy w procesie wychowania kształtować, a których w żaden sposób nie wolno pozostawiać przypadkowi. Dziecko powinno doznawać wielu bogatych i różnorodnych przeżyć, stymulujących je umysłowo i uczuciowo, dostarczając równocześnie treści, z których może ono tworzyć nowe doświadczenia. Konieczny jest tu pewien stopień opanowania ważnych form myślenia i sposobów zdobywania wiedzy, jak również określone predyspozycje intelektualne i osobowościowe. Rodzice powinni starać się unikać zachowań, będących w sprzeczności z kształtowaniem się umiejętności twórczych u dziecka, a także wręcz niszczących inwencję twórczą dziecka.

Twórca staje się nim wówczas, jeśli jego poziom zdolności i predyspozycji genetyczno – dziedzicznych jest w pewnym stopniu uwarunkowana stymulacją środowiska i możliwościami, jakie ono dziecku stwarza, a także samą pracą twórcy. Stąd też odpowiednie wychowanie do twórczości stanowi nieodzowne ogniwo w powstawaniu twórczych i kreatywnych sposobów funkcjonowania, a wśród nich najważniejszą rolę odgrywa postawa twórcza środowiska rodzinnego. Jak już wspomniałam bardzo ważne jest także oddziaływanie nauczyciela, który odpowiednio współdziałając z rodzicami pomaga odkryć u dziecka twórczy potencjał intelektualny i go rozwijać.

²⁹ E. Hurlock, *Rozwój dziecka*, Warszawa 1985, s. 304.